

GOVORICA SLOVENSKE KMEČKE NOŠE

GOVORICA SLOVENSKE KMEČKE NOŠE

Ljubljana, februar 1981

SLOVENSKI
ETNOGRAFSKI MUZEJ
LJUBLJANA

SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ

K E.01 A.11.02

SEM

1981

020180437

COBISS •

R A Z S T A V A : GOVORICA SLOVENSKE KMEČKE NOŠE
v prostorih SEM, Trg herojev 1, Ljubljana
od 6.2.1981 do 31.5.1981

AVTOR: dr. Marija Makarovič
RESTAVRIRANJE IN OBLAČENJE NOŠ: Ana Perko
LIKOVNA ZASNOVA: Marjan Loboda, dipl.ing.arh.
TEHNIČNA IZVEDBA: Albin Romih, Janez Černe
FOTOGRAFIJE: Arhiv SEM, izdelava Foto Nučič

V O D N I K P O R A Z S T A V I : GOVORICA SLOVENSKE KMEČKE NOŠE
TEKST: dr. Marija Makarovič
LEKTOR: Štefan Kališnik
ODGOVORNI UREDNIK: dr. Boris Kuhar
LIKOVNO OPREMIL IN TEHNIČNO UREDIL: Marjan Loboda
IZDAL IN TISKAL: Slovenski etnografski muzej
NAKLADA: 600 izvodov

**RAZSTAVO STA S FINANČNO PODPORO OMOGOČILI KULTURNA SKUPNOST SLOVE-
NIJE IN LJUBLJANSKA KULTURNA SKUPNOST**

K NAŠI RAZSTAVI

Leta 1966 je Slovenski etnografski muzej pripravil "... prvič v zgodovini našega naroda... popoln prikaz ... noše kmeta..." Tako je zagnan uvodničar zapisal v katalog in dodal, da je razstava plod dolgoletnih raziskovanj in prizadevanj Slovenskega etnografskega muzeja. Potrebni je bilo veliko terenskih raziskovanj, študija in končno zbiranja samih noš. To je bila predvsem razstava o naši starejši kmečki noši, predvsem o starejši tradicionalni noši, kakršno je nosil naš kmet še v 19. stoletju. Leta 1974. ji je sledila nova razstava "Slovenska kmečka noša od konca 19. stoletja do danes".

Spet je minilo nekaj let, ki so prinesla nova spoznanja o noši našega kmeta in so tudi obogatila naše depoje z lepim številom novih noš. Vse to je tudi omogočilo našo novo razstavo, na kateri pa nam noša spregovori predvsem s svojo vizuelno govorico. Na razstavi zaživi noša s svojimi raznoterimi znaki, ki vsak po svoje izpričuje njen kulturni, verski, družbeni, pokrajinski, poklicni, stanovski, moralni in funkcionalni pomen. Tako v širšem okvirju z zgovorno vizuelno govorico prikazujemo nošo na razstavi. Iz bogate govorice noše smo lahko za razstavo izbrali le poglobitve znake, s katerimi se izraža naša kmečka noša od sredine 19. stoletja pa do današnjih dni.

Za pripravo razstave smo dolžni zahvalo dr. Mariji Makarovič, dolgoletni raziskovalki slovenske ljudske noše in vsej strokovni ekipi Slovenskega etnografskega muzeja, ki je pripravila razstavo. Za finančno pomoč pri uresnitvi razstave pa gre naša zahvala Slovenski kulturni skupnosti in Ljubljanski kulturni skupnosti.

Dr. Boris Kuhar
Ravnatelj Slovenskega etnografskega muzeja

GOVORICA SLOVENSKE KMEČKE NOŠE

O kmečki noši zasledimo predvsem v zadnjih dveh desetletjih v tuji in domači, zlasti južnoslovanski etnološki literaturi številne članke ali monografska dela. Nekateri avtorji uvodoma tudi razpravljajo o namenu in pomenu noše nasploh, drugi pa samo navajajo teoretična izhodišča za obravnavanje noše kot enega izmed vidnejših kulturnih pojavov. (1)

V tako ali drugače zasnovanih delih, kjer avtorji izražajo različne poglede in spoznanja o noši, pa največkrat vsestransko predeljujejo skupek najrazličnejših oblačilnih znakov, t.j. govorico noše.

Po besedah Boja Lönnquista odsevajo v celovitem sistemu oblačenja tudi družbeni odnosi. Zategadelj noša ne pomeni samo skupka zaščiti telesa namenjenih kosov, marveč sistem znakov, ki npr. označujejo spol, starost in stan nosilcev, njihovo delo in slovesne priložnosti, letne čase itn. (2) Madžarska etnologinja Alice Gaborjan poudarja, da noša ne pomeni samo obleke, temveč način estetskega in psihološkega izražanja, torej sredstvo za takšno izražanje. Težavno vsakodnevno in omejeno duhovno življenje je dajalo kmetom le malo možnosti za izražanje svojih estetskih občutij. Ena takšnih manjših možnosti pa je bila tudi njihova obleka. (3) Po mnenju Petra Bogatyreva je noša določena s svojim nosilcem, večinoma še bolj kot njegov pogovorni jezik. Noša določa oziroma kaže nosilcev druž-

SKICE NOŠ PO UPODOBITVAH IZ 19. STOLETJA:
Akademska slikarka Ana Marija Vernik

Ljubljanska okoličanka

beni položaj, kulturno raven in okus. V načinu oblačenja se posameznik ne prilagaja samo svojemu okusu, temveč tudi načinu oblačenja in oblačilnim normam okolice. (4) Govorica oblačenja, kot ugotavlja v delu z enakim naslovom Ingeborg Petrascheck - Heim, se kaže v raznoterih znakih, ki imajo kulturni, verski, družbeni, pokrajinski, poklicni, stanovski in moralni pomen. (5) Tudi Richard Weiss, ki vidi poglobitveni pomen noše v njeni skupnostni funkciji, v bistvu na več mestih podčrtuje vsestransko govorico noše, kot se izraža za delovne in prazne dni, za označevanje starosti, poklica, stanu in lokalne pripadnosti. (6)

V svojih teoretičnih in praktičnih izvajanjih o noši se tudi domači avtorji ozirajo na nošo kot znak, ki določuje poleg krajevnih predvsem socialno in gmotno pripadnost in njene druge namene. (7)

Sistem oblačilnih znakov, ki izražajo govorico noše, je zategadelj mnogostranski ter po obliki in vsebini v času in prostoru različen. Tudi v slovenski kmečki in v zadnjih letih splošneje polkmečki družbeni skupnosti vsak posameznik oblikuje in izraža svoj stil oblačenja, svojo oblačilno govorico. Prav tako kot v preteklosti, ko so oblačenje kmetov uravnavali razni formalni družbeni predpisi, se tudi danes način oblačenja kmetov usklajuje z oblačilnimi normami skupnosti, ki ji posamezniki pripadajo.

Na podlagi številnega pisanega in materialnega gradiva o slovenski kmečki noši smo pripravili tudi pričujočo razstavo.

RAZSTAVA PRIKAZUJE SLOVENSKO KMEČKO NOŠO PO SREDINI 19. STOLETJA S POSEBNIM OZIROM NA GOVORICO NOŠE.

Z RAZSTAVO ŽELIMO OPOZORITI, DA TUDI NOŠA SLOVENSKEGA KMETA NE POMENI SAMO SKUPKA ZAŠČITI TELESNA NAMENJENIH KOSOV, MARVEČ SISTEM NAJRAZLIČNEJŠIH ZNAKOV. RAZSTAVLJENE NOŠE IN POSAMEZNI OBLAČILNI KOSI PA OBENEM S SLIKOVNIM GRADIVOM STVARNEJE IZPRICUJEJO KRAJEVNO, DRUŽBENO, GMOTNO, STANOVSKO IN FUNKCIJSKO GOVORICO NOŠE.

KNOČEM ZILJANKO,
PREKRATKO MA JANKO,
ROŽANKO BOM MOU,
MA JANKO DO TLOU. (8)

Gorenjec

Noša je še v sredini 19. stoletja najvidneje razločevala prebivalce posameznih pokrajin in tudi nekaterih krajev med seboj. Na podlagi številnih podatkov in ohranjenih noš ugotavljamo še po sredini prejšnjega stoletja tri pglavitne oblačilne tipe: alpskega, panonskega in mediteranskega. Samosvoja govorica moške in ženske noše je izpričana predvsem v krojih, barvah in bolj ali manj tudi v blagu, iz katerega so oblačila krojena. V nekaterih pokrajinah, predvsem na Koroškem in v Beli krajini, pa opredeljujejo krajevno govorico noše tudi različna ženska pokrivala.

Nošo enakega kroja, ki ga označujejo pri ženskah krilo z modrcem, pri moških pa priležno krojene dokolenske hlače, so splošno nosili približno do sedemdesetih let 19. stoletja na Gorenjskem, Koroškem, Notranjskem in Dolenjskem, nekako do Kostanjevice, na Primorskem (razen v Istri in nekaterih vaseh okoli Trsta) in na Štajerskem (razen v vzhodnem delu).

Čeprav imajo pglavitna moška in ženska oblačila navedenih območij enak osnovni kroj, moremo ugotoviti pri posameznih nošah v določenih krajih večje ali manjše razlike. Te so opaznejše v ženski noši, moške noše so skorajde enotne po vsem ozemlju. V delu Primorskega, v slovenskem delu Istre z Brkini, v Škednju, Boljuncu in v Dolini pri Trstu je bil temeljni kroj ženskih oblačil precej drugačen, kot smo ga spoznali na alpskem območju. Značilno žensko spodnje oblačilo, ki je veljalo deloma kot vrhnje, je bila dolga, bela platnena srajca s širokimi rokavi, ki so bili okrašeni s čipkastim vložkom.

Moška noša je bila tudi na tem območju, podobno kot smo ugotovili za alpsko ozemlje, enotnejša in se je v glavnem ujemala z moško nošo alpskega območja. Po drugi strani pa tako krojena moška noša z značilnimi dokolenskimi in široko krojenimi hlačami, neoprijetost, kot na tim. - alpskem območju, ni bila omejena samo na slovenski del Istre in Kras, marveč so jo nosili tudi drugi tržaški okoličani.

Po kroju, blagu in barvi in po splošni preprostosti sta se ženska in moška noša panonskega in subpanonskega območja bistveno razlikovali od noš na alpskem in primorskem ozemlju. Nedvomno pa nas je prav bela noša, kot jo navadno poimenujemo, najbolj vezala z

**ZATO SO PRI NAS VSE PRIREDITVE Z NARODNIMI NOŠAMI ZA STROKOVNJA-
KA SILNO ZABAVNE, SMEŠNE IN OBENEM ZALOSTNE MAŠKARADE. (10)**

"ALI VAS BOLI ZELODEC, KER STE TAKO PREPASANI?"

**"O NE, ZELODEC MI JE ZDRAV IN NE POTREBUJE POVOJA. MOJ PAS SAHO
KAŽE, DA SEM CEL KHET, ZEMLJAKI" (11)**

drugimi slovanskimi ljudstvi, pri katerih je bila večkrat enaka ali vsaj podobna. Belo nošo so nekako do sedemdesetih let 19. stoletja še splošneje nosili na vzhodnem štajerskem in v jugovzhodni Dolenjski ter v dveh večjih pokrajinah, to je v Beli krajini in v Prekmurju.

Žensko nošo, ki je bila dvodelno krojena, so v poglavitnem sestavljali platneni rokavci in krilo na pas, moško pa dolge platnene ali priležno krojene suknene hlače, vrh katerih so oblačili belo platneno srajco. (9)

V sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja se je kmečka noša skoraj na vsem slovenskem ozemlju toliko spremenila, da ne moremo več govoriti o posameznih pokrajinskih oblačilnih tipih, temveč le še o manj ali bolj poetnotenem načinu oblačenja. Sprva se je kazal v praznjih, kasneje pa tudi v delovnih oblačilih.

Do danes pa se je ohranila svečana govorica podedovane noše v Ratečah v Zgornji savski dolini in v Brnici v Ziljski dolini. V starejšo ali tudi nekoliko predrugačeno nošo se Ratečani oblečejo za vaško žegnanje, "pranganje", Ziljanci pa za "štehvnanje".

Samosvoje mesto ima v nekaterih območjih in vsekakor le pri delu kmečkega prebivalstva tudi narodna noša. Že v dobi taborov so se taborskih zborovanj udeleževali tudi kmetje v narodnih nošah. V takšni, funkcijsko in največkrat tudi že oblikovno, zlasti na prehodu v 20. stoletje, spremenjeni starejši kmečki, večinoma praznji noši, so nedvomno tudi kmetje skušali navzven manifestirati svojo nacionalno pripadnost. Nadalje so oblačili narodno nošo po nekaterih vaseh, zlasti med svetovnjima vojnama, za večje cerkvene praznike. Prav tako so se tudi posamezni kmetje udeleževali pred drugo vojno vsesokolskih zletov in evharističnih kongresov, oblečeni v bolj ali manj verno rekonstruirane ali starejše kmečke noše. In naposled se v zadnjih letih tudi kmetje udeležujejo v narodni noši različnih turistično-zabavnih prireditev. Tako opravljeni pa posredujejo, z redkimi izjemami, prav tako kot drugi nosilci narodnih noš, izkrivljeno predstavo o nekdanji kmečki noši.

Kroji oblačil, predvsem pa kvaliteta blaga in nekateri dodatki

Gorenjka

noši, so še med svetovnimi vojnami kar najvidneje pričali o gmotnem stanju nosilca. Večji, premožnejši kmetje, prej kot mali in srednji, kupujejo v sedemdesetih letih 19. stoletja industrijsko izdelano blago. Sprva ga kupujejo le za praznjo obleko. Tako sodobneje opravljene se predvsem hčere in mlajše gospodinjice z velikih kmetij postavljajo na poti k nedeljski maši in od nje.

V nekaterih vaseh pod Nanosom so imeli pred prvo svetovno vojno edino premožnejši manjši žep na suknjiču, poleg večjega, za shranjevanje cigare. Velikokrat so celo prav skromni kadilci skušali s cigaro ali z viržinko, ki so jo sukali v roki ali prav tako neprižgano med zobmi, pokazati, da imajo nekaj več pod palcem.

Prav tako je pomenila verižica z uro, posebej če je bila zlata ali vsaj pozlačena, v obdobju pred prvo svetovno vojno vaškega gruntarja. Mali in obubožani kmetje je niso nosili ali pa le srebrne ali cenene kovine. Največkrat so bili to le malokmečki sinovi, ki so si prislužili nekaj denarja z dninami, z delom po gozdovih itn. Tudi kmečki hlapci so si, če so le zmogli, kupili takšno uro, da so se praznje oblečeni z njo postavljali pred drugimi vaščani. Predvsem pa so, prav tako v obdobju prvo svetovno vojno, nekdanji kmečki gospodarji in sinovi, ki so prihajali iz Amerike domov na obisk, skoraj obvezno nosili ure, ki so se jim svetlikale obenem z verižicami izza namenoma široko razpetih suknjičev.

Ženske z večjih kmetij so veliko prej kot z malih oblačile obleke sodobnejših krojev. Zlasti obleke za večje praznike, t.j. božič, binkošti, rešnje telo in vaško žegnanje, so imele žene in hčere večjih kmetov okrašene s čipkami in svilenimi ali žametnimi vložki. O petičnejši kmetiči sta govorila tudi bogato vezena peča in široko vezen rob spodnjega krila. V istem obdobju kot moški so se tudi premožnejše kmetice ponašale z urami, obešenimi na srebrnih pa tudi zlatih verižicah, ki so si jih zatikale za pas. Posamezne trške kmetice (12) in premožnejše kmetice v tržaški okolici se krasijo predvsem ob večjih praznikih, pa tudi ob nedeljah, seveda le za v cerkev, z zlatimi uhani in s prstani, ki jih nosijo tudi po dvoje ali troje na eni roki. Še v obdobju

**ČNOČEM HORJANCA, K'V COKLAH COKLA,
BOM PODNARJA MEVA, KO ŠKORENCE 'MAI (13)**

Dole

med svetovnjima vojnama je tudi število oblek pričalo o gmotni ravni nosilca. Premožnejši kmetje jih, prav tako kot oni z malih kmetij, skrbno hranijo.

Življenjska raven, ki se je v zadnjih letih tudi med kmečkim in zlasti polkmečkim prebivalstvom izboljšala, se pozna tudi v njihovem oblačenju. Govorica noše o gmotnem stanju nosilcev pa postaja manj očitna. Vaščani ponekod celo zatrjujejo: "Tisti kmetje, ki so istočasno tudi zaposleni, se boljše oblačijo kot nezaposleni, čeprav veliki kmetje. Zaradi nestalnih prejemkov je njihova kupna moč velikokrat manjša od kupne moči manjših, vendar zaposlenih kmetov. Povedano se kaže na zunan, tudi v obleki."

Hribovski in tudi odročnejši, od prometnih zvez odmaknjeni kmetje sprejemajo sodobnejše oblačilne poteze veliko kasneje kot ravninski ter tisti, ki so bližje trškim in mestnim središčem. Enako velja za starejše ljudi v vseh pokrajinah. Zato je zamudniška govorica noše hribovskih prebivalcev ponekod tudi še danes, čeprav manj kot v preteklosti, očitna. Še med svetovnjima vojnama je bila na primer na Paškem Kozjaku, Pohorju in na Koroškem izpričana v staromodneje krojenih oblačilih in doma pridelanemu in izdelanemu blagu, t.j. platnu, raševini in suknu. Iz domačega blaga so bili krojeni predvsem moške hlače in suknjiči ter moške srajce in ženski rokavci ter spodnja krila, seveda le za delavnike.

Hribovske ženske, na primer iz okolice Vitanja, so še v šestdesetih letih našega stoletja tako kot Belokranjice iz odročnejših vasi hodile ob delavnikih in tudi ob nedeljah staromodneje opravljene: pokrite z belo pečo in prepasane s predpasnikom na pas. Po starejši šegi so nosile predvsem hribovske ženske, v dolini pa samo starejše, še leta pred prvo svetovno vojno, posamezne pa tudi še po njej, krila z modrcem. Tako opravljene so se ob deževnih dneh in za bolj umazana dela spodrecale s spodrecem.

Delu namenjene obleke so šivale nekatere spretnejše kmetice, zlasti pa bajtarice same. Pražnjo obleko pa so jim šivale šivilje iz domače ali okoliških vasi. V zadnjih letih ne samo moška, marveč tudi ženska delovna ali pražnja oblačila večinoma že kupujejo v trgovini. Konfekcijsko izdelana oblačila pa vsekakor poenotujejo delovno in pražnjo govorico kmečke noše.

KASTELKA SE UMIVA, PRHA KOT DELOVEN KONJ IN NATIČE GROBO OBLEKO.
(14)

Dolenjec

Prispodobe, ki označujejo takšno ali drugačno zamudništvo v kmečki noši, pa so še danes žive med ljudmi. Izrekajo jih največkrat mlajši ljudje starejšim, na primer: "Si opravljen kot hribovski kmet. Se oblačiš kot stara baba."

Način kmetove zaposlitve in izraba prostega časa se kažeta tudi v funkcijski delitvi kmečke noče na delovno in praznjo nošo. Enako kot v preteklosti je tudi še dandanes na kmetijah in polkmetijah obleka, namenjena delu, natanko ločena od nedeljske in praznikom namenjene obleke. Kar po vsej Sloveniji se tudi delovna obleka razlikuje, če že ne v celoti, pa vsaj po dodatkih po tem, kakšnemu delu je namenjena. Saj kmetje še vedno, kljub mehanizaciji kmetijstva, ročno opravljajo nekatera dela, pri katerih se bolj umažejo. Med takimi deli naštejmo kidanje in vožnjo gnoja, krmljenje živine in vsa dela v prsti (pletev, kopanje in pobiranje krompirja ipd.). Za navedena dela se še zdaj kmetovalci oblečejo v slabšo delovno obleko. Še prva leta po drugi svetovni vojni so si moški navlekli močno zakrpane in tudi raztrgane obleke. Ponekod oblečejo moški za krmljenje živine v zimskem času vrh običajne delovne obleke še star suknjič, v zadnjih letih ga zlasti pri mlajših zamenjujejo modre delovne halje. Predvsem v primorskih vaseh so priljubljene za delavnike modre bombažne hlače in suknjič.

Za pletev in krmljenje prašičev si ponekod (npr. v Zgornjesavski dolini) starejše ženske opašejo vrhu običajnega delovnega predpasnika še "žaklevc", to je iz vrečevine narejen predpasnik. Takšne predpasnike nosijo tudi ženske in moški v Bohinju, ko drse po kolenih pobirajo krompir. Takšno opravo največkrat sami posmehljivo ocenjujejo z besedami: "Danes pa smo zakmašno opravljeni."

Izrazito vsakdanje dopolnilo delovni noši so predpasniki. Še leta po prvi svetovni vojni so jih ženske imele krojene le do pasu. V zadnjih letih pa hodijo v takšnih predpasnikih le še nekatere starejše kmečke ženske. Že pred drugo svetovno vojno so se uveljavili pri ženskah, ponekod na Gorenjskem in splošneje v Prekmurju in na Štajerskem pa tudi pri moških, predpasniki s prsnikom, krojeni iz modrega bombažnega blaga.

PRI NEKOJIH VKUPNIH DELIH, KAKOR NPR. O KOŠNJI, ŽETVI, TRGATVI
I.T.N. NOSIJO ŽENSKÉ BELE, SNAŽNE PREDPRTE IZ MOČNEGA DOMAČEGA
PLATNA. (15)

Belokranjka

ženske, predvsem tiste, ki želijo biti pred drugimi ljudmi vedno snažno opravljene, nosijo ponekod po dvojne predpasnikov istočasno. Tako na primer spodnjega na prsnik in vrhnjega na pas. Če pride gost v hišo, gornjega, bolj umazanega, odvežejo in hitro odvržejo v kakšen kot in sprejmejo gosta v snažnem, spodnjem predpasniku. Enako store, če gredo po opravkih v trgovino ali po vasi.

V primerjavi z obdobjem pred prvo svetovno vojno se je v zadnjih letih zelo zboljšala tudi raven delovnih oblek. Povedano slikoviteje izražajo kmetovalci z besedami: "Smo zdaj v petek in svetek enako opravljeni."

Nekatera kmečka opravila, kot so žetev, košnja in trgatev, so veljala za slovesnejša opravila. Najvidnejše praznje dopolnilo lepo oblečenim grabljicam so bili ponekod po Gorenjskem, Koroškem in Notranjskem beli predpasniki, krojeni do pasu in velikokrat okrašeni z vezeninami ali s čipkami. V nekaterih notranjskih, koroških in štajerskih vaseh so si bele predpasnike pripasovali tudi moški ob košnji ali pa takrat, ko so streljali z možnarji za vaško žegnanje in na velikonočno jutro. Največkrat so si jih že prejšnji večer izposodili pri svojem dekletu ali drugih vaških dekletih. V vaseh pod Nanosom pa so jih vzeli kar grabljicam, ko so prišle grabit seno.

V Prekmurju, vsaj v vaseh okoli Turnišča, se je v zadnjih letih izoblikovala posebna oblačilna govorica starejših grabljic. Ko gredo na travnik, se oblečejo v snažno črno krilo in belo ali vsaj svetlo bluzo in pripašejo temen predpasnik ter pokrijejo s svetlo, vzorčasto bombažno ruto.

V zadnjih letih večinoma pospravijo seno in žito s stroji. S tem pa je tudi prenehalo dolgotrajnejše skupinsko spravljjanje sena in žita in z njim tudi kosanje deklet, katera se bo za spravljjanje sena ali košnjo lepše oblekla.

Obenem s svojevrstnim oblačenjem ob žetvi in košnji pa so izgini tudi šopki, ki so si jih pripenjali kosci za klobuke, dekleta pa na prsi.

Bele predpasnike pa si še vedno opašejo strežniki ali strežnice,

MENDA SE JE PRAV ZDAJ V PRAŽNJO OBLEKO OPRAVIL, KAJTI GLEDAJE,
ČE JE KONJ PRAV NAPREŽEN, ZAPENJA SI ŠE GOSTE POSREBRENE GUMBE
NA BREZROKAVANKU. (16)

Belokranjec

ki strežejo svatom na svatbah, kjer jih še obhajajo po starejših šegah. Končno označuje bel predpasnik tudi še danes pozvačina obenem z okrašeno palico v Ljutomersko - jeruzalemskih gorica.

Še med svetovnima vojnama je bilo splošneje v navadi, da so si kmetje kupovali praznjo obleko le za večje praznike ali slovesnosti, npr. veliko noč, binkošti ali vaško žegnanje in za poroko. Vsako leto pa so si le premožnejše ženske kupile po eno do dve praznji obleki. Revnejše so se morale zadovoljiti le s kakšnim kosom obleke ali z ruto, kompletno obleko pa so kupovale na dve, tri pa tudi na več let. Zato so za marsikatero revnejšo kmečko žensko pomenili veliki prazniki najbolj črne dneve v letu, ko "raje nisem šla k maši, kot pa da bi me videli spet v stari obleki," še danes trpko zatrjujejo.

Občasnejši, večinoma družinski nakupi blaga za praznjo obleko pa so pomenili ne samo za manjše, marveč tudi za večje kmete precejšen izdatek. Zlasti v obdobju gospodarske krize, okoli 1930. leta, so tudi ponošene praznje obleke razkrivale hudo gospodarsko in s tem tudi gmotno stanje slovenskih kmetov. Praznjo obleko večinoma tudi še danes, zlasti starejši ljudje, skrbno hranijo. Takoj ko se vrnejo domov, se preoblečejo in jo spravijo v omaro.

Večja kupna moč kmetov se zlasti v zadnjem desetletju kaže tudi v njihovi praznji noši. Sodobno krojene praznje obleke, kjer razen pri starejših ljudeh, ne zaslediš staromodnejšega kroja, povedano stvarneje potrjujejo. Zato samo v ustnem izročilu še živi spomin, da so še prva leta po drugi svetovni vojni starejši ljudje, predvsem moški, nosili praznje obleke tudi po dve ali tri desetletja.

Spremenjeno oblačilno raven slikoviteje opisujejo starejši kmetje z besedami: "Včasih smo težko kupovali obleko. Je moral biti že velik praznik, da sta se oče in mati odpravila na semenj in nakupila blago za celo družino. Zdaj kupujemo ne samo delovno, temveč tudi praznjo obleko, kadar nas je volja. Zato nam tudi še tako lepa praznja obleka ne pomeni takšne vrednosti, predvsem pa ne takšnega veselja, kot nekdam."

Še v obdobju med svetovnima vojnama so prav s praznjo obleko sku-

KO SO RATEŠKA DEKLETA HODILE K POPOLDANSKI POBOŽNOSTI V CERKEV
"K ANGAFTI", SO OBLEKLE "ANGAFTNI GVANT", KO SO SE VRNILE IZ
CERKVE, PA GA JE ZAMENJAL "POANGAFTNI? POPUNJENI GVANT" (PO-
POLDANSKA OBLEKA)..... (17)

AKO ŠE TAKO JAKO BURJA S SNEGOM VEJE IN METE, NEMA VENDAR MOZ
DRUŽIH HLAČ, KOT PRTNJENE SVITICE, KI JIH OKOLI NOG OMOTA IN
V ŠKORNJICE OBUJE. (18)

šale hčere malih kmetov zabrisati večje razločke s hčerami pramož-
nejših kmetov. Zaposlene kot dekle ali dninarice so večino prišle u-
ženega denarja porabile prav za pražnjo obleko. Ko so tako čedno
opravljene prihajale v cerkev, je vsaj na zunan izginila njihova
družbena manjvrednost, ki se je sicer kazala pri slabo oblečenih
ženskah tudi v obleki. Še prva leta po drugi vojni je pomenila
pražnja obleka tudi del plačila pastirjem, ponekod pa tudi deklam.
Vsaj majhni pastirji so jo nosili z velikim ponosom, pa čeprav so
jih nekateri gospodarji pretentali in jim namesto volnene dali
"cajgasto" obleko. Otroci so to le malokdaj opazili, zato pa so
njihovi starši tembolj prizadeto zatrjevali: "Niso mu napravili
takšne obleke, kot smo se pogodili, nas bi bilo sram, da bi tako
pojedli besedo, še po gvantu se vidi, da so stiskaški."

Govorica ženske nedeljske popoldanske noše je bila skoraj na vsem
slovenskem podeželju zlasti izrazita med svetovnjima vojnoma. Pone-
kod, npr. v Ratečah, so mlajša dekleta prav tekmovala, katera bo
poleti ob nedeljah popoldne lepše oblečena. Pa tudi po drugih va-
seh so tako sebi in drugim všečno opravljene paradirale ob nede-
ljah in praznikih največkrat le po domači vasi ali ko so šle k
popoldanskemu nauku v cerkev. V popoldansko obleko opravljene pa
so se udeležile tudi občasnih vaških veselic. Vsi dosedanja po-
datki pa pričajo, da fantje niso posnemali svojih vrstnic. Pro-
sti nedeljski čas, ki so ga izrabljali podobno kot dekleta, so
večinoma preživeli v običajni, nekoliko ponošeni pražnji obleki,
ki so jo oblekli potem, ko so se vrnili od maše, in seveda s klo-
bukom na glavi.

Med svetovnjima vojnoma so tudi kmečka dekleta in nekatere mlajše
poročene ženske oblačile "dendlne" (iz nemščine) po tedanji sploš-
ni šegi, ki so jo nam posredovali nemški sosedje. Povsod tam,
kjer so nemškutarsko usmerjene ženske tudi s takšno nošo izpri-
čevale svojo nemčursko usmerjenost (npr. Ljutomer), pa so jih
zavedna slovenska trška in kmečka dekleta prenehala nositi.

V gorenjsko nošo oblečen moški s kožuhom je le ena izmed podob
starejše kmečke noše, ki nas večinoma napačno poučujejo o moški
zimski noši v prejšnjem stoletju. Kožuhi, ki so v 19. stoletju
sicer izpričani v ženski in moški noši predvsem na severnem in
jugovzhodnem slovenskem ozemlju, nikakor niso pomenili splošnega

PERMANOVA NEŽA JE BILA V SVOJI SIVI OBLEKI RES LEPA IN STASI-
TA NEVESTA. (19)

Goričan

kmečkega zimskega oblačila. Zlasti okrasno izdelane in vezene moške kožuhe na Gorenjskem in ženske v Beli krajini so si lahko privoščili le petičnejši kmetje. Drugi pa so si v zimskem času pomagali, kot pričajo pogostna ustna pričevanja, tako, da so oblekli v hudem mrazu po dvojce kosov istega oblačila. Ob nedeljah in praznikih pa so proti koncu 19. stoletja tako moški kot ženske splošneje nosili krajše in daljše jopiče. Ženske kočemajke so bile tudi tedaj po desetletja starejši navadi podložene, enako kot zimska spodnja krila, ki jih zato največkrat poimenujejo "bateranke".

V obdobju pred prvo svetovno vojno izpričujejo praznjo govorico ženske noše ob hladnejših dneh trikotno ali pravokotno preganjene ogrinjalne rute. Pri starejših ženskah v vzhodni ali zahodni Sloveniji so manjše volnene ogrinjalke tudi še danes priljubljen dodatek delovni noši ob hladnejših dneh. Iz domače ali kupljene volne pletene moške in ženske jope pa so tudi še danes priljubljeno oblačilo ob hladnejših dneh, predvsem pa primarnejši značaju kmečkega dela, ki zahteva veliko gibanja.

Na splošno so bile poroki namenjene obleke na celotnem slovenskem ozemlju, tako za ženina kot za nevesto, po sočasni oblačilni še-gi krojene obleke, primerne njenemu gmotnemu stanju. Zato so jih še leta po poroki, zlasti moški, zakaj ženske so se po številnih porodih največkrat zredile, nosili ob večjih praznikih pa tudi ob navadnih nedeljah, potem ko so bile že ponošene. Še leta po drugi svetovni vojni - posamezni imajo to navado še zdaj - pa so poročno obleko hranili tudi za smrt.

Že pred prvo svetovno vojno zasledimo tudi v kmečki noši bele poročne ženske obleke. Vendar jih nosijo le posamezne neveste, vse-kakor le bogatejše ali pa npr. v Beli krajini tudi tiste neveste, ki imajo bližnje sorodnike v Ameriki.

Pred prvo svetovno vojno se je edino v ljubljanski okolici izoblikovala posebej za poroko namenjena ženska noša, ki jo označujejo dolgo krilo na pas in priležno krojena jopa in tulasta pe-ča, zavezana na petelinčka. Tako opravljene pa so tudi botre v svoji ali pa izposojeni obleki še leta po prvi svetovni vojni.

Nevestino nošo je v okolici Vitanja še med svetovnima vojnama

PRELEPI MOJI PANKELCI,
ZELENI INO PISANI,
NA VSELEJ VAS ZDAJ ZAPUSTIM
IN PEČO ZAKONSKO DOBIM. (20)

Goričanka

najvidneje označeval sklepanec, zato so si jih tiste, ki jih niso imele, izposojale. Prav tako pa so si v letem obdobju ženini, zlasti na Dolnjaškem in Štajerskem, izposojali daljše in z velikimi ovratniki krojene plašče, burnuse, ki so tako že na daleč pričali, da je poročni namenjen k poroki. Poleg obleke pa so ne samo ženina in nevesta, marveč tudi druga svate označevali šopki. Umetelno izdelani iz povoščanih, papirnatih ali svežih rož so večinoma tudi še danes kar najvidnejši znak poročnega slavlja.

Znamenje nevestine nedolžnosti je poročni venec. Šopek ali le polovični venec v lasih namesto celega venca pa je na sam poročni dan oznanjal soseski, da je nevesta v drugem stanju. Navada takšnega razpoznavnega okraševanja je ponekod živa tudi še danes.

Edino v Škedenju, danes je to že del Trsta, se je po sredini 19. stoletja izoblikovala posebna dekliška letna noša. Na ostalem slovenskem ozemlju pa so tedaj določevali samske in poročene ženske le nekateri dodatki sicer običajni noši.

Rdeči trakovi, s steklenimi koraldami okrašene parte in pričeska z dolgimi, navzdol padajočimi kitami so npr. v Beli krajini in na Štajerskem še v sredini 19. stoletja označevali samski stan mladih deklet. Navada vpletanja rdečih trakov v lase in privezovanja part na glavo je izginila že kmalu po sredini 19. stoletja. Kot vidnejši znak deklištva pa so še vedno ostale navzdol spuščene kite, ki so si jih takoj drugi dan po poroki na razne načine, sledeč krajevni šegi, ovijale in pripenjale na glavo. Povedano slikoviteje oznanja ljudska pesem iz Prekmurja:

PARTA MI JE DŽÜNDŽAVNA
KRAJ OD MENE LOUČENA:
MOJA DUGA KITA,
Z PANTELNI OVITA,
ME OSTAVLA. (20)

Pa tudi na sami svatbi govori namestitev šopkov o samskem ali zakonskem stanu svatov. Poročeni so imeli enako, kot je navada tudi še zdaj, pripete šopke na desni, neporočeni pa na levi.

NEKAJ LET SE JE PLAZIL PO TREBUHU PRED HIŠO IN PO HIŠI, NEKAJ
LET JE TEKAL KOT SAMOSRAJČNIK OKOLI, NEKAJ LET JE "PRODAJAL
PLATNO"..... (22)

Štajerka

S platnenimi povoji trdo poviti v štručke so kmečki otroci prebili prve mesece svojega življenja. Tako še leta po drugi svetovni vojni. Prav tako so večinoma tudi še leta po prvi svetovni vojni hodili dečki in deklice, vsaj okoli doma, v enakih, ohlapno krojenih srajčnih oblekah. Nekaj večji, to je pet, šestletni otroci, pa so nosili obleke, krojene po zgledu odraslih. Še v letih po prvi svetovni vojni so praznje oblečene deklice z dolgimi krili in priležno krojenimi jopami, prav tako pa tudi dečki v oblekah, krojenih po šegi odraslih in z visoko pod vratom zapetimi belimi srajcami vzbujali nadvse odrasel videz. Predolgi rokavi in pri deklicah prešite gube na robovih kril pa so pričali, da bodo morali obleko nositi vsaj še dve do tri leta, prej ko jim bo prav, ko jo bodo šele prav urasli. Vsaj nekateri starejši kmetje se tudi še danes, po mnogih letih, z neprijetnimi spomini spominjajo takšne govorce noše, ki je oznanjala varčnost staršev.

Po prvi svetovni vojni se je oblikovala na celotnem slovenskem ozemlju posebna dekliška noša ob obhajilu in birmi. Bele obleke, krojene do tal, z volančki in čipkami, pa so bile krojene le za enkratno uporabo, za obhajilo in birmo. Tudi jih nimajo vse deklice. Varčnejše in predvsem revnejše matere pošiljajo otroke k prejemanju navedenih cerkvenih zakramentov v običajnih praznjih oblekah. Takšno obleko so potem lahko ponosili ob nedeljah in kasneje ob navadnih dneh. Vsesplošno pa je ponekod tudi še zdaj razširjena navada, da belo oblečene deklice spremljajo umrlo vrstnico ob krsti, novomašnika na premiciji ali npr. na Koroškem nosijo kip Matere božje v žegnanski procesiji.

V istem času, ko so prihajale v modo bele dekliške obleke, so imeli dečki večinoma za prvo obhajilo in za birmo obleke običajnega kroja. Le tu in tam se pod vplivom mestne šege v dvajsetih letih oblačijo tudi v obleke, krojene po zgledu mornarskih uniform.

Prvoobhajance in birmance pa je še posebej, kot vidimo tudi še danes, izdajal šopek iz umetnega povoščenega ali svežega cvetja, kam so namenjeni. Precej pogost podatek danes že starih ljudi, da so šele za prvo obhajilo ali birmo dobili prvo posebej zanje krojeno obleko in čevlje, pa še kako zgovorno priča o nekdanji ravni kmečkega oblačenja.

ŠE EN PUŠELJC BOM NARDIVA,
Z ROŽMARINA BLAZIGA,
ZA KLOBUK T'GA BOM PRPEVA,
Z ANO ZVATO KNOFLCO. (23)

Štajerc

V zadnjih letih pa tudi kmečke matere skrbno in po zatrjevanju starejših ljudi pretirano lepo in drago oblačijo otroke, pa naj bo za nedeljo ali za delavnik. Govorico takšne bahave noše pa predvsem pri jeznoritejših materah večkrat bridko, na lastnem telesu, občutijo zlasti v nedeljsko obleko opravljeni malčki, če jo umažejo.

Splošneje so še med svetovnjima vojnama odhajali kmečki fantje na nabor nadvse slovesno. Skupina nabornikov se je največkrat peljala do kraja nabora na lepo okrašenih vozovih. Navada se je tu in tam, podobno kot okraševanje s šopki, zlasti če odhaja iz iste vasi na nabor več fantov, ohranila še danes.

Šopki, ki jih tudi še danes ponekod darujejo nabornikom njihova ali druga vaška dekleta in so narejeni iz svežih, voščenih ali papirnatih rož, pa že od daleč naznanjajo ljudem, kam so mladeniči namenjeni. Šopke imajo obenem s pisanimi trakovi pripete na prsih.

Če je fantu podarilo šopek več deklet, ker so mu pač hotele tudi na ta način izpričati svojo naklonjenost, si je pripel tistega, katerega darovalka mu je bila najbolj pri srcu. Druga dekleta pa so po zavrženih šopkih spoznala, da je bolje, če se ozrejo za drugim.

Po končanem naboru so nepotrjeni skoraj po vsej Sloveniji izročili potrjenim svoje šopke, ponekod pa so jih še dodatno kupili pri prodajalkah umetnega cvetja. Navada je v zadnjih letih že izginila. Po Gorenjskem so po končanem naboru nepotrjeni izročili potrjenim poleg šopkov tudi krivce; te so potrjeni namestili za klobukom tako, da so bili obrnjeni na oba kraja, na levo in desno po eden ali dva. Tako so šopki, ponekod krivci in tudi naborniški listki, ki so si jih fantje zataknili za klobuk, že od daleč govorili, da je mladenič potrjen k vojakom.

Po prvi svetovni vojni so si ponekod zavezovali prek suknjičev trakove v barvah jugoslovanske ali slovenske zastave.

Med svetovnjima vojnama pa so zavednejši fantje iz postojnske okolice odhajali na nabor brez šopkov. V okolici Sežane pa so

SVETILO JI JE ŠEST VELIKIH VOŠČENIC IN NANJO SO DEJALI NAJLEP-
ŠO OBLEKO, KI JO JE NOSILA NA DAN SVOJE SVAȚBE. (24)

Prekmurec

si v istem času nekateri fantje namestili namesto šopkov okrog klobuka - makarone, nanizane na vrstico. Tako so tudi na ta način izražali svoje negodovanje, da morajo služiti pod tujo zastavo. Tiho govorico noše pa so krajevni oblastniki kaj kmalu spregledali in so začeli preganjati takšne navade.

Še med svetovnima vojnama je bila splošno razširjena navada, da so poročno obleko hranile ženske, pa tudi nekateri moški, za smrt. V vaseh okoli Trsta, na primer v Škedenju, je tako marsikatera dragocena noša sprhnela v grobu. Podatek, da so krajevni italijanski oblastniki prepovedali domačim oblačenje pokojnikov v škedenjsko nošo, pa je dovolj zgovorno pričevanje, da so ljudje, tudi na svoji poslednji poti, z nemo govorico slovenske noše hoteli poslednjič izpričati svojo narodno zavednost.

V letih po drugi svetovni vojni se je vedno bolj razširila navada, da starejše kmečke ženske naročajo domačim "v tisti obleki me položite na pare". Njihovo željo domači, pa čeprav včasih neradi, ker se jim obleka ne zdi primerna, vedno izpolnijo. Včasih pa domači šele ob smrti, ko iščejo obleko, v katero bi oblekli pokojno, najdejo v kotu omare ali predalnika sveženj, največkrat opremljen s preprostim sporočilom: "Ta obleka je za v grob."

Deklice tudi še zdaj položijo na pare v belih oblekah, ponekod, zlasti na Koroškem, pa na poprejšnjo željo tudi nekatere stare ženske. Belo opravljene tudi še na parah sporočajo, da niso zapravile nedolžnosti. Prav takšna govorica mrliške noše starih devic pa vzbuja med pogrebci številne, največkrat začudene komentarje, češ: "Še na parah se ponašajo, da niso zapravile krancina."

V zgornjebohinjskih vaseh je še vedno živa navada, da so vaščanke, ki prihajajo kropit umrlega, oblečene v črno obleko in pokrite s črno ruto. Vsaj še leta po drugi svetovni vojni pa so po vsej Sloveniji spremljali umrlega črno oblečeni pogrebci. Žalna obleka tudi še danes govori vsaj o zunanjem žalovanju tistega, ki jo nosi. Nekdanje dolgotrajnejše žalovanje, ki je za najbližje svojce trajalo po leto dni, pa v zadnjih letih vedno bolj ponehava tudi med kmečkim prebivalstvom. V nekaterih primorskih vaseh pa tudi še danes nekatere starejše ženske oblačijo črnino

KMEČKA HČI NOSI PO TROJE IN ŠE VEČ KIKELJ, POŠTERKANIH, DA JE
KAKOR MRAVLJA, ZGORAJ TANJKA, SPODEJ ŠIROKA: (25)

Prakmurka

do konca svojega življenja, če žalujejo za otrokom ali tudi možem.

Spodnje perilo je začelo zavzemati v kmečki, vendar le predvsem v ženski noši, pomembnejše mesto po sredini 19. stoletja. Tudi še v obdobju pred prvo svetovno vojno, ki je včasih gledalo na žensko košatost, so jo ženske poudarjale prav s spodnjimi krili. Predvsem ob večjih praznikih so bolj lišpave ženske oblekle tudi po pet ali več škrobljenih spodnjih kril, običajneje pa le po dvoje ali troje. K nedeljski maši grede so si zlasti ob slabem vremenu in rosi skrbno dvigovale vrhnja krila, da se je na daleč svetila njih belina in vezenina na spodnjem robu krila.

V letih po prvi svetovni vojni so približno do sredine meč segajoče obleke izpodrinile dolga krila. Tedaj so tudi spodnja krila izgubila veljavo.

Zamenjale so jih spodnje srajce, večinoma krojene s kratkimi rokavi. Ženske so jih nosile čez dan, največkrat pa tudi ponoči kot spalne srajce. Le premožnejše otročnice ali pa v času bolezni tudi petičnejše ženske so si po tedanji meščanski šegi oblačile večinoma po prsih bogato vezene ali z vložnimi čipkami okrašene nekaj čez pas segajoče nočne srajce.

Po prvi svetovni vojni so si začele utirati pot tudi med kmečke ženske spodnje hlače. Vendar le počasi in predvsem tako, da niso vedeli niti domači, kaj šele drugi, da jih nosijo. Zato so jih ženske tudi naskrivaj prale in sušile.

V zadnjih letih se je tudi raven spodnjega perila, tako moškega kot ženskega, zelo izboljšala. Razen starejših kmetov nosijo ženske in moški sodobno krojeno, konfekcijsko spodnje perilo. Enako kot pri vrhnjih oblačilih pa tudi pri spodnjem perilu razlikujejo delovno in praznje perilo.

Pričujoča razstava in besedilo v katalogu sta le oris poglavitnih znakov, s katerimi se po sredini 19. stoletja izraža govorica kmečke noše. Zavedamo se, da se nekaterih, ki imajo tudi pomembno mesto v minulem ali današnjem sistemu oblačilnih znakov, npr. oblačilno posnemanje noše drugih slojev in zlasti v zadnjih časih vzornikov, govorice barv in raznih dodatkov, potem noše, ki npr. označuje posebneže itn., zaradi omenjenega prostora sploh nismo dotaknili.

1. Angelos Baš, *Noša v poznem srednjem veku in 16. stoletju na Slovenskem*, Ljubljana 1959; Hermann Bausinger, *Zu den Funktionen der Mode*, Festschrift für Robert Wildhaber, Basel 1973, str. 22-32; Peter Bogatyrev, *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku*, Sv. Martin 1937; Alice Gáborján, *Magyar népviseletek, Néprajzi értesítő a néprajzi múzeum évkönyve LVIII*, Budapest 1976; Milka Jovanović, *Promene u narodnim nošnjama Srbije u savremeno doba*, Simpozijum Etnološko proučavanje savremenih promena u narodnoj kulturi, Beograd 1974, str. 225 - 234; Zvezdana Koželj, *Noša kot odraz načina življenja v Vitanju od konca 19. stoletja do danes*, 1979 (diplomska naloga); Slavko Kremenšek, *Obča etnologija*, Ljubljana 1973, str. 178 - 182; Bo Lönnqvist, *Dräkt och mode*, Kansatieteellinen arkisto, 24, Helsingfors 1972; Ingeborg Petrascheck-Heim, *Die Sprache der Kleidung*, Wien 1966; Jelka Ribarič, *Narodne nošnje Hrvatske*, Zagreb 1975; Richard Weiss, *Volkskunde der Schweiz*, Erlenbach - Zürich 1946
2. Bo Lönnqvist, nav. delo, str. 389
3. Alice Gaborján, nav. delo, str. 162
4. Peter Bogatyrev, nav. delo, str. 72
5. Ingeborg Petrascheck - Heim, nav. delo, str. 7 in sl.
6. Richard Weiss, nav. delo, str. 140 in sl.

7. *Angelos Baš, Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov, Maribor 1967, str. 194 - 221; Vilko Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960*
8. *Karel Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, 2. zv. Ljubljana 1900-1903, št. 2572*
9. *Marija Makarovič, Slovenska ljudska noša, Ljubljana 1972, str. 22, 46 in 55*
10. *Življenje in svet, Ljubljana 1927*
11. *Janez Mencinger, Moja hoja na Triglav, Ljubljana 1976, str. 80*
12. *Zvezdana Koželj, nav. delo, str. 29*
13. *Karel Štrekelj, nav. delo, št. 2575*
14. *Vladimir Levstik, Gadje gnezdo, Ljubljana 1976, str. 8*
15. *Josip Pajek, Noša štajerskih Slovencev, Zora V, 1876, str. 118*
16. *Josip Jurčič, Sosedov sin, Ljubljana 1976, str. 7*
17. *Marija Makarovič, Govorica noše ob primeru Rateč v Zgornji Savski dolini, Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978, str. 15*
18. *J. Kobe - Milanko Delimarič, Beli Kranci unkraj Kerke in Save od Kostanjevice do Jesenic, Novice, 1845, str. 15*
19. *Prežihov Voranc, Jamnica, Ljubljana 1976, str. 127*
20. *Štrekelj, nav. delo, 3. zvezek, str. 329*
21. *Štrekelj, nav. delo, 3. zvezek, št. 5464*
22. *Janko Kersnik, Iz raztresenih listov, Ljubljana 1976, str. 7*
23. *Štrekelj, nav. delo, 2. zvezek, št. 1603*
24. *Janez Trdina, Pri mrliču, Črtice in povesti iz narodnega življenja, Izbrano delo III., Ljubljana 1976, str. 81*
25. *Dopis starih slovenskih mater iz uniga sveta svojim sedanjim unukam, Novice 1852, str. 335*

SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ

K E.01 A.11.02

SEM

1981

020180437

COBISS •